

Hənəfi Zeynallı:
100 yalan, 1 həqiqət

Hənəfi Zeynallı nədə günahlandırılırdı? Elə işlərdə və hərəkətlərdə ki, onların heç biri alimin fəaliyyətinə yaxın belə gəlmirdi. Uydurmuşdular ki, 1917-ci ildə o, eser partiyasının üzvü olub. Guya 1928-ci ildə Bakıda Türkiyə konsulu Fərid bəylə əlaqə saxlayıb və onun vasitəsilə tanınmış türk millətçi xadimi İsmayıl Hikmətlə məktublaşıb. H.Zeynallı 1929-cu ildə və sonrakı dövrdə müsavətlçilərdən Baharlı, Feyzullayev, Mövsümov və başqaları, habelə B.Cöbanzadə ilə sıx əlaqə saxlamaqda da günahlandırılırdı. İttihamlardan biri də alimin öz əsərlərində əks-inqilabi millətçi ideologiyadan yazması idi. Həqiqət kimi qələmə verilən bütün bu günahlara görə məhkəmə qaydasında cəzalandırılmazdan əvvəl Hənəfi akademiyada tutduğu bütün vəzifələrdən çıxarılır. Həmin hadisənin ertəsi günü isə onun istintaqı başlanır və üç gün davam edir.

1937-ci il oktyabrın 12-də SSRI Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası Matuleviçin, Zaryanovun və Jiqurun iştirakı ilə məhkəmə iclası keçirir. H.Zeynallı ən yüksək cəzaya - güllələnməyə məhkum edilir.

Hənəfi Zeynallı görkəmli ədəbiyyatsünnas alim, folklorşünas, tənqidçi, müəllim, nəşir idi. Bunlardan əvvəl isə sadə, ağıllı və istedadlı bir cavan idi. Onun əsərləri içərisində 1926-cı ildə yazdığı “Azərbaycanın atalar sözləri və məsəllər” kitabı xüsusi dəyəərə malikdir. Burada 4 minədək atalar sözü toplanıb. Əgər amansız ruzigar - Stalin rejimi yerigöyü lərzəyə salmasaydı, Hənəfinin ömürnaməsinə hələ neçə belə uğurlu səhifələr yazılacaq, kitablarının üstünə yeniləri qalaqlanacaqdı. O, ədəbiyyat tarixinə müstəqil əsər həsr etməmişdi. Lakin klassik irsə dair bütün məqalələrini ədəbiyyatımızın tarixi vəziyyətini nəzərə alaraq yazmışdı.

1928-ci ildə ədəbi ictimaiyyət böyük realist sənətkar M.F.Axundzadənin 50 illiyini qeyd etdi. Həmin ilin təkcə mart ayında Hənəfinin böyük sənətkara həsr olunmuş üç məqaləsi çap olundu. Müəllif Axundzadəni şair, dramaturq və islahatçı kimi dərk və təhlil edirdi.

Hənəfi Zeynallının Mirzə Cəlilə və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinə münasibətində də ən yaxşı cəhət tarixi şəraitdən çıxış edərək qiymət verməsi və realizm mövqeyindən yanaşması idi. Tənqidçi C.Məmmədquluzadənin tip yaratmaq ustalıqına yüksək qiymət verir, onların həyatiliyini və bununla bağlı milli xarakterini fərqləndirirdi. Alim hesab edirdi ki, Hüseyn Cavid XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli yer tutan mütəfəkkir sənətkarlardandır. Cavidin yaradıcılığı haqqında ilk fikir söyləyən, onun mühüm əsərlərini ətraflı təhlil edən müəlliflər arasında Hənəfi Zeynallı xüsusi olaraq diqqəti cəlb edirdi. Çünki o, müasirləri olan bir sıra tənqidçilərlə müqayisədə Cavid sənətinə daha obyektiv yanaşırdı.

Rus və dünya ədəbiyyatının incilərinə laqeyd qalmayan Hənəfi Zeynallı bu sahədə də öz sözünü demişdi. O, rus şairi Lermontovun

(Əvvəli qazetin 26 may tarixli nömrəsində)

Yüz tələbənin bir “günahı”

ölümü barədə belə yazmışdı: “Bu ölüm labüdü idi. 27 yaşında şair bütün mühitin alçaqlığını üzünə çırpdıqca kimsə ona dost ola bilməzdi. Bu qədər gəncliyinə baxmayaraq, M.Lermontov özündən sonra böyük irs qoymuşdur. Onun əsəri üsyançı bir ruhdan doğan, daim irəli, yüksəklərə atılan azadlıq nəğmələridir. Onlar cərpışma üçün susayanların şeiridir”. Həyatdan çox gənc ikən köçmüş Lermontov haqqında bu sözləri yazarkən Hənəfi Zeynallı görəsən ağılna gətirmişdimi ki, elə özü də dünyanı vaxtsız tərk edəcək, xalqına, vətəni Azərbaycana böyük irs, əmanət qoyacaq...

Məhv edilmiş ömür

Cümhuriyyət hökumətinin xaricə ali təhsil almağa göndərdiyi tələbələrdən biri də Cəmil bəy Cümşüd bəy oğlu Əlumuradbəyli idi. 1897-ci ildə indiki Füzuli rayonunun Qorqan kəndində anadan olmuş Cəmil bəy 1920-1924-cü illərdə Almaniyanın Frayberq Dağ-Mədən Akademiyasında oxumuş, sonra Bakıya qayıdaraq Bakı-Suraxanı mədənlərində mühəndis kimi işə başlamışdı. Bakıdakı ən böyük neft trestinin rəisi vəzifəsinə qədər yüksəlmişdi. 1933-cü ildə Amerikada yarım illik elmi ezamiyyədə olmuşdu. 1937-ci ildə onu qondarma ittihamlarla həbs etmişdilər. Ona qarşı irəli sürülən ittiham guya Bakı şəhərindəki əks-inqilabçı trotskiçi təşkilata mənsubluğu və neft mədənlərində pozuculuq fəaliyyəti aparması idi. İki illik istintaq bu ittihamları sübuta yetirə bilməsə də, Cəmil bəyə 8 il həbs kəsilir. O, Komi MSSR-in Uxta düşərgəsinə sürgünə göndərilir. 1947-ci ildə sürgün müddətini başa vurub Bakıya qayıdır və yenidən öz ixtisası üzrə neft sənayesində işləməyə başlayır. Amma 1948-ci ildə Mir-cəfər Bağirov onu işdən çıxartdırır. Üstəlik, Azərbaycanda hər hansı işdə çalışma hüquqləğv edilir. Həmin vaxt Bakıda olan keçmiş SSRI-nin neft sənayesi naziri Baybakovun köməyi ilə bu peşəkar neft mühəndisi Türkmənistanda işləməyə göndərilir. Amma 1949-cu ildə o, burada yenidən həbs olunur. Bu dəfə də istintaq əsasən onun Almaniyadakı təhsil illəri, Cümhuriyyət qurucularından olmuş Əlimərdan bəy Topçubaşovla münasibətləri, xaricə əlaqələrinin olub-olmaması ilə maraqlanırdı. Əslində isə Cəmil bəyə qarşı bu repressiyaların kökündə keçmiş daxili işlər komissarı Sumbatov-Topuridzenin və M.Bağirovun ona olan şəxsi düşmənçiliyi dayanırdı. O, yenidən sürgünə göndərilir və 1954-cü ilə qədər Vətənə qayıda bilmir.

Təqiblər, təzyiqlər və “yox edilən” insanlar

Cümhuriyyət dövrünün istiqlal poeziyasında orijinallığı ilə tanınan simalardan biri də şair Əli Yusif idi. Əslən şuşalı olan Əli Yusif dövlət hesabına təhsil almaq üçün Parisə göndərilmiş, 1922-ci ildə burada Siyasi Elmlər İnstitutunu əla qiymətlərlə bitirib Bakıya qayıtmışdı. Səkkiz ay sonra həbs edilmişdi. Bu onun ilk həbsi idi. 1927-ci ildə Azərbaycanda ən geniş “müsavətçi ovu” aparılanda olmuşdu. Həmin vaxt gənc istiqlal mücahidi Solovkiyə sürgün edilmişdi. Tədqiqatçı-alim Nəzif Qəhrəmanlı yazırdı ki, 1927-ci ilin qışında Solovkiyə gətirilən şair 1935-ci ilin yanvarınadək, yəni, 6 il orada sürgün həyatı keçirmişdir. Əlavə işlərlə ona verilən müddəti qısaltdığına görə vaxtından xeyli əvvəl azad edilmişdi. Ancaq bu dəfə də işgəncə yolu

qoyuram, indi də uzaq Zapolyaryedə sürgün həyatı yaşayıram - heç olmasa, biləydim nəyə görə?.. Azərbaycanda Bağirovun və onun əlaltılarının özbaşinalığına, həqiqi tiranlığına son qoyulub. Lənətə gəlmiş Sumbatov-Topuridze də cəzasız qalmadı. Yəni, onların özbaşinalığının qurbanı olan mən bundan sonra da həqiqi cinayətkar kimi başısaşağı gəzməliyəm? Doğrudanmı mənim əzablarıma, övladlarımlın iztirabına son qoyulmayacaq? Doğrudanmı ədalət naminə məni həyatıma, ailəmə, sevimli işimə qaytarmaq vaxtı çatmayıb?” Cəmil bəyə yalnız 1956-cı ildə bəraət verərək sürgündən azad edirlər. O, Azərbaycana dönür, yaşadığı ağır sarsıntılar, təzyiqlər üzündən 2 il sonra dünyasını dəyişir.

onu Daşkəndə gətirib çıxarmışdı. Bu, XDİK Belomor-Balt idarəsinin 28 yanvar 1935-ci ildə verdiyi arayışda əksini tapıb. İnsanları cəhənnəm soyuğundan cəhənnəm istisinə döndərmək siyasi məhbuslara qarşı tətbiq edilən ən ağır cəzalardan biri idi.

Əli Yusif 1937-ci ildə Özbəkistan XDİK tərəfindən həbs edilir. Mühacirətdə olan müsavətçilərlə əlaqə saxlamaqda, “proletar dövlətinə qarşı yönəldilmiş cinayətlərdə” təqsirləndirilirdi. Və fəvqəladə üçlüyün qərarı ilə 1937-ci il avqustun 10-da ən yüksək cəzaya - güllələnməyə məhkum edilir.

Həyatını, taleyini, yaradıcılığını Azərbaycan Cümhuriyyətinə bağlayan şair demək olar ki, bütün əsərlərində “İdeal”, “Bayraq”, “Gözlər”, “Azərbaycanlıya - hörmətli Nəsim bəyə”, “Ey, türk oğlu” və s. şeirlərində, habelə 1918-1920-ci illər mətbuatında dərc olunan məqalələrində Azərbaycanda milli dövlət quruculuğunu tərənnüm etmişdir. Yaradıcılığı boyu məşəqqətli həyata üsyan edən, zülm və istibdada qarşı çıxan şair insanların azadlıq eşqi, səadəti, hüquq bərabərliyi arzularını ictimai-ələmə çatdırmışdır. Üsyankar ruhlu bu əsərlər o zaman hamıda coşqunluq yaratmış, heyran qoymuşdur. Milli oyanış, xalq hərəkatı, türk xalqlarının birliyinə çağırış, yaddaşa qayıdış kimi duyğular əsərlərinin ana xəttini təşkil etmişdir.

NKVD inkivizasiyası

İnsan cəmiyyətini sarsıdıb silkələyən, onun tarixi yaddaşında qanlı bir iz qoyan, bir tərəfdən şəxsiyyətə hədsiz pərəstişi təbliğ edən, digər tərəfdən isə şəxsiyyətlərin alçaldılmasını adi həyat norması kimi qəbul edən

sovet totalitarizminin həmin dövrdə həqiqi siyasi mahiyyəti belə idi. Milyonlarla insan qorxu kabusunun təsiri altında yaşayırdı. Yüz minlərlə ziyalı həbsxanalarda çürüyür, güllələnmə ilə “mükafatlandırılırdı”. Onlar nə qurmaq və necə qurmaq istəyirdilərsə, hər halda bu qurulmaqda olan “nəisələr” xalqdan çox-çox uzaq bir sistemin, yabancı bir qurumun konturlarını cızırdı. Nəticədə nələr baş vermirdi?.. Sovet imperiyasının 1937-ci illərdə tətbiq etdiyi siyasi mübarizə, idarəetmə metodları və həyata keçirmək istədiyi dövlət quruculuğu bütün mahiyyəti ilə bəşəriyyətin milliilliklər ərzində formalaşmış dəyərlər sisteminə zərbə vururdu. Sovet cəza məşinının böyük bir sürətlə fəaliyyət göstərdiyi bu illər insanların qanı ilə tarixə yazılırdı. İmperiya cəlladları, demək olar ki, hamını eyni bir cinayətdə - “Vətənə xəyanətdə” ittiham edib alovun içinə atırdılar.

Cümhuriyyət tələbələri içərisində ən çox fəallıq göstərən, Vətənə döndükdən sonra yüksək mövqe tutmağı bacaran, lakin sovet cəza məşinından yayına bilməyənlərdən biri də Əsrəf Ağəəli oğlu Əliyev idi. O, 1919-cu ildə Vladıqafqaz gimnaziyasını bitirmiş, kasıblığına görə təhsil haqqından azad edilmişdi. Elə həmin il Rostov Universitetinin Tibb fakültəsinə daxil olaraq bir semestr orada oxumuşdur. Bu zaman Cümhuriyyətin xarici ölkələrə tələbə göndərmək niyyətindən xəbər tutan Ə.Əliyev həmin imkandan yararlanmaq istəyir və tələbələr sırasına daxil edilir. Əsrəf Əliyev 1920-1925-ci illərdə Almaniyanın Frayberq şəhərindəki Dağ-Mədən Akademiyasında təhsil alır, geodeziya ixtisasına yiyələnir. Ali təhsilini başa vurub böyük arzu və ümidlərlə Vətənə dönür. İxtisası üzrə neft sənayesində

Bitməyən repressiyalar

Yüz tələbənin birçə günahı vardı: onları xaricə oxumağa Cümhuriyyət hökuməti göndərmişdi. 1920-ci ilin axırlarından başlayan həbslər, istintaqlar, dindirmələr 1930-cu illərdə dəhşətli bir vəziyyət aldı. Əvvəllər fəvqəladə komissiya müsavətçilər arasında say-seçmə həbslər aparırdı. İki-üç ay çəkən istintaqdan sonra məhbuslar buraxılırdılar. Həmin məhbusların əksəriyyəti də sovet platformasında işləməyə, bütün qüvvələrini yeni hakimiyyətə sərf etməyə hazır olduqlarını bildirirdilər. Hətta partiyanın sol qanadını təşkil edənlər “Müsavət”ın fəaliyyətinin dayandırıldığı barədə xüsusi bəyanat da vermişdilər. Onlar güman edirdilər ki, gizli fəaliyyətdən çıxdıqdan sonra təqib olunmayacaq, respublikanın bütün vətəndaşları kimi azad şəkildə yaşayıb işləyəcəklər. Lakin Cümhuriyyət hökuməti üzvlərinin təqibi dayandırılmadı, əksinə, sürətləndi. Bəyannamə dərc olunan günün ertəsi leqal “Müsavət” Partiyasının bütün üzvlərini müəyyən bəhanə ilə tutmağa, istintaq edib həbs düşərgələrinə göndərməyə başladılar. Yüz tələbə də belə bir tale yaşamalı oldu. O vaxtkı rejim bu gənclərin qol-qanadını dəfələrlə sındırdı, onları alçaltdı, nahaq yerə incitdi, həbsxanalara saldı. Lakin onların iradəsi sınımadı, gücdən də düşmədilər. Dəlil-sübut tapılmayanda azadlığa buraxılıdılar. Öz ixtisasları üzrə vicdanla işlədilər, xalqa böyük töhfələr verdilər. Amma bir müddət keçdikdən sonra yenidən təqiblər, təzyiqlər, şər-böhtanlar, həbslər, sürgünlər onları rahat yaşamağa qoymadı. Həbs düşərgələrində amansız işgəncələr, ağır-acılar onları həm mənəvi, həm də fiziki cəhətdən məhv edirdi. Hər gün onlara nə vaxt divan tutulacağını gözləyirdilər.

“Proletar hakimiyyəti” yalanı

Cümhuriyyət tələbələrindən əksəri çox kasıb ailələrdən çıxmışdı. Onlar xaricdə böyük maddi sıxıntı içində oxuyurdular. Təhsillərini bitirdikdən sonra çoxu sovet ölkəsinə qorxu-hürksüz qayıtmışdılar. Çünki bolşeviklərin “sovet hakimiyyəti fəhlə-kəndli, proletar hakimiyyətidir” şüarının səmimiiliyinə inanmışdılar. Ancaq bu inam sonradan onlara həyatları bahasına başa gəldi.

Ağdamın Gülablı kəndindən olan Firidun Əzim oğlu Əliyev də belələrindən idi. Onların Gülablıdakı evlərini 1905-ci ildə ermənilər yandırmış, Bakıya köçmüşdülər. Atası Bakı məktəblərinin birində qarovulcu işləyirdi. Firidun 1919-cu ildə Bakı Politexnik Məktəbini bitirmişdi. Bakı valisi Rəşid bəy Axundzadənin idarəsində çertyojçu olaraq çalışırdı. Görkəmli dramaturqumuz Nəcəf bəy Vəzirovun tövsiyəsi və Cümhuriyyətin dəstəyi ilə o, 1921-ci ildə bir semestr Almaniyanın Hannover şəhərindəki ali texniki məktəbə oxumağa göndərilir. Sonra isə Karlsrue şəhərinə gedərək 1926-cı ildə oradakı ali texniki məktəbi bitirir.

Bakıya qayıdandan sonra Gəncədə sənaye texnikumunu yaradır. Elektrik sənayesi sahəsində yüksək vəzifələrdə çalışır. Son olaraq Sabuncudakı “Azərsəbəkətikinti”də mühəndis işləyir. 1905-ci ildə evlərini yandıran daşnak xislətli ermənilər və sapı özümüzdən olan baltalar indi də burada onu rahat qoymurlar. Firidun Əliyevin kasıb ailədən ola-ola Almaniyayada təhsil ala bilməsi, guya müsavətçi övladlarından olması barədə NKVD-yə ağlasığmaz böhtan və iftiralər ötürülür. 1937-ci ilin 12 iyulunda onu həbs edirlər. Qoca və xəstə valideynlərinin Mircəfər Bağirova yazdıqları məktubların heç bir faydası olmur. Firidun Əliyev əksinqilabçılarla əlaqələrdə suçlandırılaraq sürgünə göndərilir.

1948-ci ildə bəraət alıb Bakıya qayıtsa da, NKVD-nin adamları vəğzalda sui-qəsd təşkil edərək onu elektrik qatarının altına itələyirlər. Və beləcə, daha bir Cümhuriyyət tələbəsi 47 yaşında dünyasını dəyişir.

İradə ƏLİYEVA,
“Azərbaycan”

Azərbaycan.- 2018.- 27 may.- S.9.